

УДК 94 (477): 376.64 – 058.862«18/19»

О. В. Кравченко

Українська державна академія залізничного транспорту

ЗЕМСЬКІ СИРІТСЬКІ БУДИНКИ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Стаття присвячена дослідженню земської громадської опіки над дітьми-сиротами та підкидьками. Проаналізований процес створення земських сирітських будинків в Україні, соціальний та віковий склад вихованців сиротинців. Особлива увага приділяється вивченню діяльності Чернігівського, Херсонського, Київського та Житомирського сирітських будинків. Результати дослідження свідчать про те, що земства організовували навчання та виховання сиріт, брали участь у вирішенні їхньої подальшої долі.

Ключові слова: земства, сирітські будинки, підкидьки, діти-сироти, опіка.

Статья посвящена исследованию земского общественного призрения детей-сирот и подкидышей. Проанализирован процесс создания земских сиротских домов в Украине, социальный и возрастной состав воспитанников приютов. Особое внимание уделяется изучению деятельности Черниговского, Херсонского, Киевского и Житомирского сиротских домов. Результаты исследования свидетельствуют о том, что земства организовывали обучение и воспитание сирот, участвовали в решении их дальнейшей судьбы.

Ключевые слова: земства, сиротские дома, подкидыши, дети-сироты, призрение.

The article deals with the research of county public care of orphans and foundlings. The author has analyzed the process of county orphanages creation in Ukraine, as well as social and age composition of the orphanage pupils. The article focuses on the activity of Chernigov, Kherson, Kyiv and Zhitomir orphanages. The investigation results show that the counties organized the orphans learning process and upbringing, as well as participated in arranging their future lives.

Keywords: counties, orphanages, foundlings, orphans, charity.

Історія доброчинності та опіки над дітьми у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. безпосередньо пов'язана з діяльністю державних, суспільних та приватних інституцій. Важлива роль в організації піклування над дітьми-сиротами покладалася на місцеві органи управління. Саме земствам передавались повноваження Приказів громадської опіки, у тому числі й у галузі суспільної опіки та доброчинності. З 1864 р. турбота про покинутих дітей у 34 губерніях покладалась на земства, до яких перейшли сирітські заклади колишніх Приказів громадської опіки [3, с. 596].

Одним із перших в історіографії діяльність земств у галузі суспільної опіки почав вивчати відомий громадський діяч Є. Д. Максимов, який представив різні види соціальної активності земств, виділив піклування та виховання дітей, показав динаміку опіки над сиротами в земських і не земських губерніях [10, с. 36–37]. Проблеми земської опіки над незаконнонародженими торкалися М. Гінзбург [5] та С. Звенигородський [7].

Фундаментальну працю, присвячену історії опіки над позашлюбними дітьми та підкидьками, написав доктор медицини М. Д. Ван-Путерен 1910 р. [3]. Головну увагу автор зосередив навколо проблеми піклування над підкинутими дітьми з боку Приказів громадської опіки, губернських та повітових земств, міських управлінь, Відомства установ імператриці Марії та доброчинних товариств і приватних осіб.

Діяльність земств у галузі суспільної опіки та доброчинності в сучасній історіографії привертала увагу фахівців різних галузей: юристів (Ю. М. Походило [19, с. 12–13]), педагогів (Т. В. Янченко [29, с. 9–11] та С. С. Заєць [6, с. 11]), істориків (праці В. Г. Бобровникова [2, с. 120–128], Л. С. Гатілової [4, с. 19–21], та Ф. Я. Ступака [24, с. 23–28]). Ф. Я. Ступак детально

проаналізував напрями земської доброчинності, виділив як позитивні, так і негативні аспекти соціальної діяльності земств [25, с. 146–147].

© Кравченко О. В., 2013

Ряд праць присвячений регіональному аспекту земської доброчинності. Наприклад, Р. Н. Балицький показав особливості земської опіки в Курській губернії [1]. Джерелознавчий аспект земської доброчинності на Катеринославщині представлений у дисертації К. Л. Шихова [28]. Вивченню гуманітарної діяльності губернського та повітових земств Чернігівщини у сфері опіки неповнолітніми присвячені публікації Ю. М. Примаченко (Петровської) [21–22]. О. І. Чвікалов проаналізував діяльність земств Центрально-Чорноземних губерній у справі опіки підкидьками [27]. Проте діяльність земських сирітських будинків на українських землях практично не знайшла свого висвітлення у наукових працях. Отже, метою статті є спроба проаналізувати історію відкриття та функціонування цих установ в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

1 січня 1864 р. в Російській імперії було запроваджено «Положення про губернські та повітові земські установи». Як зазначав Ф. Я. Ступак, в українських губерніях земства були введені в різний час: 1865 р. – у Харківській, Полтавській та Чернігівській губерніях, 1866 р. – у Катеринославській та Херсонській, протягом 1866–1868 рр. – у Таврійській, а на території Правобережної України (Київська, Подільська та Волинська губернії) 1904 р. було введено спрощене земство, а з 1911 р. почало діяти загальне Положення про земські установи [25, с. 143].

На момент запровадження земських установ в 55-ти Приказах громадської опіки перебували 735 закладів з 34-ма відділеннями, серед них 21 сирітський будинок з двома відділеннями та 8 виховних будинків з 14-ма відділеннями [10, с. 29]. На початку XX ст. земства Російської імперії утримували 35 сирітських притулків і притулків для підкидьків, у яких виховувалось близько 8 тис. дітей [11, с. 51].

Через недостатнє фінансування та недосконалість Російського законодавства способи опіки у земських установах були різноманітними. Губернські та повітові земські управи утримували та фінансували притулки для вихованців-підкидьків та сиріт (Херсонське та Чернігівське земства), віддавали дітей годувальницям у села за певну фіксовану оплату або видавали грошову допомогу міським управлінням (у Керчі), передавали справу утримання малолітніх доброчинним товариствам (Харківському товариству опіки малолітніх безпритульних сиріт) [23, с. 194–196].

Після ліквідації Приказів громадської опіки на земства була покладена й турбота про підкинутих дітей. З самого початку земства зіткнулись із суттєвими проблемами: висока смертність дітей, безконтрольне становище їх у сім'ях годувальниць і вихователів, зловживання щодо догляду за дітьми з боку годувальниць, отримання ними плати за померлих сиріт. Прослідковувались також і зловживання з боку матерів, які підкидали власних дітей, а потім забирали їх як платних вихованців земства або домовлялись з тією ж метою з годувальницями [17, с. 1]. Тому було вирішено припинити безконтрольний прийом підкидьків, був ліквідований таємний прийом дітей. Лише у Херсоні зберігався закритий таємний прийом підкидьків.

Підкинутих дітей залишали поблизу дверей притулків, біля будинків багатих осіб, іноді з приткнутими записками, в яких повідомлялось ім'я, факт хрещення, інша інформація. Знайд відповідних земських, міських або доброчинних установ.

Передача земствами знайдених немовлят у села на виховання й годування мала свої недоліки: виникали труднощі щодо їх медичного догляду; був поширений промисловий характер прийому дітей у родини, що негативно відображалось на їхній подальшій долі; були поширені венеричні хвороби (сифіліс) в родині годувальниць, які передавались немовлятам під час годування.

Чернігівське губернське земство прийняло на себе справи та капітали Приказу громадської опіки 2 листопада 1865 р. У відання земства перейшли лікарні у Чернігові та Ніжині з чоловічим та жіночим відділенням, будинок для божевільних, фельдшерська школа, богадільні у Чернігові, Ніжині та Глухові з відділеннями чоловічим, жіночим та інвалідним, робочий будинок та сирітський будинок з ремісничим класом при ньому [14, с. 60].

Кількість вихованців закладу значно перевищувала визначену за штатом. У 1870 р. за штатом Чернігівський земський сирітський будинок був розрахований на 35 хлопчиків та 30 дівчаток, але там проживало 46 хлопчиків та 29 дівчаток [15, с. 117–118]. На початку 1880-х років кількість вихованців перевищувала 100 осіб: 1882 р. у закладі проживало 86 хлопчиків та 41 дівчинка [31, ф. 442, оп. 520, спр. 58, арк. 43 зв.–44].

Рішення про прийом до сирітського дому приймала міська управа, розглядаючи кандидатури всіх дітей, чиї батьки або родичі подавали письмове прохання (клопотання). Перевага віддавалась круглим сиротам, яких приймали позаштатно. Батькам, родичам чи опікунам повідомлялось про це за місцем проживання через повітові управи та поліцейські управління для того, щоб діти були доставлені до сирітського будинку [15, с. 129].

За становим походженням у Чернігівському земському будинку були представлені діти дворян, військовослужбовців, міщан, казенних селян, козаків та тимчасовозобов'язаних [18, с. 205].

З 1869 р. протягом 12 років при Чернігівському сирітському домі існував ремісничий клас [12, с. 49], у якому навчались ремеслам 20 постійних учнів (10 стипендіатів і 10 сиріт) та 51 дитина, які приходили вільно в різний час. Діти навчались ремеслам: столярному й токарному, слюсарному, ковальському, швацькому, дівчата – чоботарському [18, с. 206].

Спроби реорганізувати сирітський заклад наприкінці ХІХ ст. декілька разів намагалась реалізувати губернська земська управа. Проте позитивних наслідків це не принесло. При сирітському будинку була відкрита окрема школа для підготовки дітей. Випускникам школи надавалися пільги 3-го розряду з відбування військової повинності [31, ф. 707, оп. 209, спр. 179, арк. 5]. Але рівень освітньої підготовки сиріт залишався невисоким, умови перебування у закладі – скрутними, що призвело до ліквідації сирітського притулку постановою губернського земського зібрання 15 листопада 1900 р. [12, с. 51].

На початку ХХ ст. Чернігівське земство продовжувало опікуватися сиротами та підкинутими дітьми. 1901 р. земство утримувало 42 підкидьки, відправляючи їх на виховання до селянських родин, за кожну дитину виплачуючи по 2–5 руб. на місяць. Земські збори асигнували на ці цілі у 1901 р. 4613 руб. 2 коп. [3, с. 359]. З 1902 р. опіка над сиротами та підкидьками перейшла до сфери діяльності повітових управ [9, с. 64].

У Херсоні сирітський будинок Приказу громадської опіки був відкритий 1837 р. На момент передання земству заклад знаходився у непридатному для виховання дітей стані. «Двоповерхове приміщення мало непривабливий тюремний вигляд, було огорожено високою глухою стіною, знаходилося на одному подвір'ї з божевільнею та богадільнею», – зазначалось у нарисі про діяльність губернського земства [8, с. 174–175].

1878 р. були прийняті правила прийому до сирітського будинку Херсонського губернського земства, згідно з якими до закладу приймалися діти від 7 до 12 років, народжені у Херсонській губернії, круглі сироти, а також діти, які мали лише одного з батьків, нездатного до праці. Охочі віддати дітей до сирітського будинку подавали прохання до місцевої повітової земської управи, додаючи метричне свідоцтво про народження та свідоцтво про брак коштів. Цей документ мали право видавати особам дворянського походження предводителі дворянства, а іншим особам – поліцейські управління [20, с. 143].

Крім того, сирітський заклад приймав теж незаконнонароджених. 1868 р. губернське земство влаштувало будинок для підкидьків з таємним прийомом дітей, яких намагалися негайно роздати у селянські родини за плату. За дитину до 2-річного віку земство платило 48 руб. на рік. Поступово плата зменшувалась. Вихователь міг у будь-який час повернути дитину земству [23, с. 196].

1882 р. з приміщень богоугодних закладів було виведене жіноче відділення Херсонського сирітського будинку. Для жіночого відділення земство влаштувало у центрі міста власне приміщення з широким двором та невеликим садом [8, с. 175]. Наглядачкою була О. М. Юршевська, помічницею – пані Колесникова, яка навчала дівчат рукоділлю та домашньому господарству. Дівчаток навчалось 44, у тому числі одна своєкоштна, 23 з них навчались в прогімназії, 3 – у педагогічному класі, 18 – у підготовчій школі [16, с. 209].

З 1 жовтня 1884 г. чоловіче відділення було переведено в місто у спеціально найнятий губернської управою будинок купця Л. Гурфінкеля. Наглядачем був П. Алексєєв, його помічником – Р. Яцунов [16, с. 207].

На початку 1884–1885 навчального року у чоловічому відділенні Херсонського сирітського будинку опікувалось 60 вихованців: з них 9 навчались у гімназії, 11 – у прогімназії, 6 – в реальному училищі, 13 – у міському училищі, 4 – у морехідних класах, 1 – в учительській семінарії та 16 – у підготовчій школі [16, с. 208].

На 1 січня 1884 р. земство опікувало 168 підкидьків (71 хлопчик та 97 дівчаток). 1885 р. прибуло 202 дитини: 85 хлопчиків та 117 дівчаток. Протягом року було віддано в опіку 36 дітей: 14 хлопчиків та 22 дівчинки. Померло 133 дитини: 61 хлопчик та 72 дівчинки, тобто смертність становила 36 %. Усі підкинуті діти віддавались годувальницям у села з оплатою по 4 руб. на місяць [16, с. 214].

Херсонське земство запроваджувало певні прогресивні зміни, що стосувалися вихованців. До створення земства діти навчались у школі при сирітському будинку лише до 12-ти років включно, а з 13-ти років – змушені були залишати заклад. З 1868 р. за клопотанням Херсонського земства термін перебування сиріт у закладах був продовжений до 16-ти років. А з 1879 р. земство вирішило залишати вихованців у сирітському будинку до закінчення курсу навчання, тобто й після 16-річного віку [8, с. 175].

З відкриттям земства відбулися зміни соціального складу вихованців сирітського будинку. Якщо за часів існування Приказу громадської опіки до Херсонського сирітського закладу приймалися лише діти дворян та чиновників, то при земстві – усіх станів. Наприклад, у 1894–1895 рр. у чоловічому відділенні було 69 вихованців, серед них 28 – це були діти дворян, купців, чиновників, 31 – солдат, селян та міщан, ще 10 – очевидно, не визначено. У жіночому відділенні було 40 дівчаток: 23 – з дворян, купців, чиновників, 17 – діти солдат, селян, міщан [8, с. 175].

Після закінчення навчання та виходу з сирітського будинку діти віком 16–17 років отримували від земства субсидію 10 руб. на місяць до знаходження нового місця роботи [8, с. 178].

Харківське земство отримало підкидьків 1867 р. від Приказу громадської опіки. Дітей передавали до богадільні у Сабуровій дачі в умови, непридатні для їхнього виживання [7, с. 435]. З 1872 р. підкидьків перевели з богадільні до будинку земського повивального училища. З того часу на нещасних дітей звернули увагу дами з приватного гуртка на чолі з княгинєю Ольгою Олександрівною Кропоткіною. У 1874 р. жінки заснували «Товариство опіки над безпритульними малолітніми дітьми та сиротами у Харкові» [7, с. 437]. Товариство багато років користувалося субсидіями від губернського земства, що контролювало його діяльність через члена управи, який входив до розпорядчої ради, а звіт про діяльність притулку щорічно представлявся губернським зборам.

Харківське земство вважало піклування над підкидьками важкою фінансовою ношею для земства, намагалось залучити до цієї справи міське управління. Гарячі дебати між товариством опіки над безпритульними малолітніми дітьми, губернським земством та міською думою свідчили про те, що земство прагнуло перекласти на місто піклування над підкидьками, знайденими на території Харкова. Товариство оголошувало, що з 1 січня 1911 р. через брак коштів прийом підкидьків до притулку припиняється, заклад закривався. Земство натомість оголосило, що з 1 січня 1912 р. відмовляється від опіки над покинутими дітьми, доставленими з міст [30, ф. 45, оп. 1, спр. 3469, арк. 1–2]. Справа дійшла до Сенату та закінчилась так: з 1911 р. опіка над сиротами передавалася товариством опіки над безпритульними малолітніми дітьми Харківській земській управі, при якій був створений відділ покинутих дітей [30, ф. 304, оп. 1, спр. 3219, арк. 1].

Про існування земського сирітського будинку в Полтаві нами даних не виявлено, очевидно, його там і не було. Як писав М. Д. Ван-Путерен, за постановою земських зборів 1873 р. проектувалось відкрити притулок для підкидьків, але ця ідея втілення не знайшла. Тривалий час губернське і повітове земства з'ясовували з цього приводу стосунки, перекидаючи відповідальність одне на одного [3, с. 214]. Лише з 1892 р. у Полтаві та з 1901 р. у Кременчуці ситуація дещо змінилась: повітове земське управління сплачувало по 3 руб. на місяць за виховання

підкидьків прийомним родинам у селах та по 2 руб. на книжку вихованцю до 11-річного віку. До 1903 р. було роздано 149 дітей (46 з них у Полтавському повіті, 84 – у Кременчуцькому, інших по 1-9 вихованцю в інших повітах) [3, с. 215].

Катеринославське земство одержало у спадок від Приказу громадської опіки притулок для підкидьків при богадільні. Підкидьків земство віддавало на виховання до приватних родин за плату з 1867 р. – 3 руб. на місяць, з 1881 р. – 4 руб. на місяць. Гроші виплачувались до 10-річного віку дитини – потім дитина залишалась у прийомній родині. Як відзначав М. Д. Ван-Путерен, життя 6-10-річних вихованців було у селянських родинах досить терпимим, але моральний розвиток дітей залишався без уваги – вони були мало розвинуті, дикі, лякливі. Життя немовлят у селянських родинах залежало від ряду випадковостей і складу родини [3, с. 140–141].

1903 р. Катеринославське благодійне товариство влаштувало біля воріт губернської лікарні люльку для підкидьків, що призвело до збільшення кількості підкидань. Товариство запропонувало земству взяти на себе справу опіки над підкидьками, земство погодилось видавати субсидію 3600 руб. на рік, але очевидно, угода не відбулась. За інформацією комітету товариства опіки над сиротами 1904 р. у яслах протягом 2 місяців утримувалось 273 дитини, з них – 40 % підкидьки [3, с. 142].

На підставі Положення 2 квітня 1903 р. земському управлінню Волинської губернії були передані установи громадської опіки, у тому числі Житомирський сирітський будинок [26, с.11]. При ньому 1907 р. були відкриті майстерні: для хлопчиків – чоботарська, для дівчаток – швацька з панчішною. Майстерні повністю забезпечували потреби у цих виробках для сирітського дому, губернської та повітової лікарень, земського інтернату при фабрично-заводському училищі [26, с. 12–13].

Розпорядок дня в сирітському домі був такий: о 6.30 діти вставали й після ранішньої молитви о 8.00 пили чай з булкою й молоком. О 8.30 старші діти відправлялись до класів, а менші залишались під наглядом виховательок. Об 11.00 снідали. О пів на другу дня заняття закінчувались і діти о 14 годині обідали. Потім до 16 години вихованці відпочивали, а з четвертої до шостої вечора займались рукоділлям: старші працювали в майстернях. О сьомій годині вечора подавалась вечеря. О 20.00–21.00 годині після молитви діти лягали спати [26, с. 11].

Підкинуті діти також передавались під нагляд губернського земства й опікувались до 12-річного віку. Особливого притулку для підкидьків у Житомирі не існувало. Діти у виняткових випадках тимчасово перебували в сирітському домі, зазвичай віддавались на годування сільських мешканців за плату 2 руб. 50 коп. на місяць. У медичному та санітарному відношенні сирітський будинок знаходився під наглядом земської губернської лікарні, земські лікарі у районах їх служби наглядали за станом здоров'я підкидьків [26, с. 17–18].

Житомирський земський сирітський будинок у навчальному плані знаходився під наглядом дирекції та інспекції народних училищ та Міністерства народної освіти, представники якого періодично відвідували заклад [26, с. 18].

Перейдемо до розгляду Київського сирітського будинку. Сиротинець з відділенням для підкидьків на 10 ліжок Київського приказу громадської опіки був відкритий 1857 р. Доставлені поліцією підкидьки приймались без обмежень. Їх реєстрували, хрестили та роздавали на виховання у села. Плата за годування дітей видавалась двічі на рік: у перші два роки життя дитини – 3 руб. на місяць, через 2 роки – на 50 коп. менше, з 12 років – припинялась [3, с. 100]. При Київському сирітському притулку з 1903 р. діяла дача-санаторій для слабких дітей у с. Боярка, подарована притулку Ф. Василевським. Щороку туди відправляли 30–35 слабких дітей з вихованців закладу. Утримування дачі обходилося недорого: 1905 р. було витрачено 870 руб., але користь від неї для хворих дітей була суттєвою [13, с. 61].

У червні 1904 р. відділення для підкидьків було передано управлінню у справах земського господарства. Притулок перейменували на «Відділення вихованців відомства управління у справах земського господарства Київської губернії для опіки над покинутими дітьми». Практично одразу ж відбулись кадрові зміни. Земська управа підвищила утримання персоналу притулку: лікарю, який працював безплатно, призначили платню 500 руб. на рік. Для нагляду для дітьми у селах була створена посада лікаря для відряджень з платнею 1500 руб. Була запроваджена

посада помічниці наглядачки, обраний опікун притулку, кількість годувальниць була збільшена з 9 до 12, обслузі притулку підвищили платню. Внаслідок реформ витрати земства на утримання притулку суттєво збільшились і на 1911 р. досягли 183 750 руб., що було у 2,5 рази більше витрат 1904 р. [13, с. 61].

У вересні 1906 р. при Київському притулку була відкрита дитяча лікарня на 10 місць. Епідемія холери у Києві влітку 1907 р. призвела до загибелі дітей у закладі. Ця трагедія змусила управу негайно реформувати управління притулком. Очолив заклад лікар, якому було передано управління не лише лікарняною частиною, але й господарсько-адміністративною [13, с. 62].

Абсолютна більшість покинутих дітей (95 %) була доставлена до Київського сирітського будинку з території м. Києва, лише 5 % – з губернії. У 1912 р. Київська губернська земська управа зверталась до уряду з клопотанням про призначення субсидії на утримання притулку, але отримала відмову. Угоди про участь у фінансуванні закладу з місцевим самоврядуванням та повітовими земськими управами теж досягнуто не було [13, с. 72, 74].

Перша світова війна, а особливо 1917 р., вкрай негативно відбилась на діяльності Київського притулку. Матеріальні проблеми, смертність вихованців, сварки та незадоволення персоналу призвели до оголошення закриття закладу для прийому нових дітей з 1 грудня 1917 р. [13, с. 77].

Підбиваючи підсумки, слід відзначити, що аналіз наявних джерел дає підстави стверджувати, що українські земства успадкували сирітські будинки від Приказів громадської опіки. На Правобережній Україні цей процес відбувся лише на початку ХХ ст. У земських сирітських будинках перебували діти двох категорій: по-перше, діти-сироти, чий батьки померли, та, по-друге, підкинуті діти невідомих батьків, доставлені поліцією. Окремих відділень для цих категорій, як правило, не створювалось, вони перебували у змішаних групах.

У сирітських закладах неповнолітні проживали постійно або частіше тимчасово – до передачі їх на виховання у села. До губернського сирітського будинку потрапляли діти не лише з міста, але й з усієї губернії та навіть сусідніх регіонів. У стаціонарних земських сирітських будинках робилися спроби організувати початкову освіту дітей, навчали ремеслам, проте вихованці патронажу у селах практично були позбавлені можливості навчатися грамоті. Проблемами сирітських закладів були висока смертність вихованців, психологічні травми дітей, яких повертали з селянської родини до притулку, недостатнє фінансування системи земської опіки.

Між земствами та міськими управліннями існував перманентний конфлікт через питання, чи повинні земські установи опікуватися покинутими на території міст дітьми і яка була у цьому роль міських органів влади. Причинами даного непорозуміння було недосконале законодавство, яке покладало в однаковій мірі відповідальність міських управ і земств за створення добродійних закладів, та постійний брак коштів.

Література

1. Балицький Р. Н. Добродійна діяльність земств Курської губернії / Р. Н. Балицький // Збірник наукових праць : Історія та географія / Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. – 2008. – Вип. 31. – С. 74–76.
2. Бобровников В. Г. Благотворительность и призрение в России: моногр. / В. Г. Бобровников. – Волгоград : Политехник, 2000. – 206 с.
3. Ван-Путерен М. Д. Исторический обзор призрения внебрачных детей и подкидышей и настоящее положение этого дела в России и других странах / М. Д. Ван-Путерен. – СПб.: Тип. Киришбаума, 1910. – IV, 670, 86 с.
4. Гатилова Л. С. Благотворительность в российской провинции в конце XIX – начале XX вв. (по материалам губерний Центрального Черноземья): автореф. дис... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 – Отечественная история / Л. С. Гатилова. – Курск, 2001. – 24 с.
5. Гинзбург Н. Призрение подкидышей в России / Н. Гинзбург // Трудовая помощь. – 1904. – № 5. – С. 595–621.
6. Заєць С. С. Соціальна адаптація знедолених дітей у притулках і сирітських будинках (друга половина XIX – поч. XX ст.): автореф. дис... канд. пед. наук: спец. 13.00.05 - Соціальна педагогіка / С. С. Заєць. – Луганськ, 2010. – 20 с.
7. Звенигородский С. Призрение покинутых детей (подкидышей) в Харьковской губернии / С. Звенигородский // Врачебная хроника Харьковской губернии. – 1911. – № 5. – С. 430–469.

8. Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865–1899 гг. – Херсон : Паров. типо-лит. О. Д. Ходушиной, 1905. – 299 с.
9. Кравченко О. В. Опіка над дітьми на Чернігівщині у XIX – на початку XX ст. / О. В. Кравченко // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – К. : Центр пам'яткознавства НАН України, 2013. – Вип. 16 (19). – С. 62–73.
10. Максимов Е. Д. Очерк земской деятельности в области общественного призрения / Е. Д. Максимов // Антология социальной работы / Сост. М. В. Фирсов : в 5 т. – М. : Сварог-НВФ СПТ, 1999. – Т. 1. История социальной помощи в России. – С. 29–43.
11. Максимов Е. Д. Очерк истории развития и современного положения общественного призрения в России / Е. Д. Максимов // Общественное и частное призрение в России. – СПб. : Тип. имп. акад. наук, 1907. – С. 1–68.
12. Морозова А. З історії Чернігівського сирітського будинку / Анна Морозова // Сіверянський літопис. – 2008. – № 1. – С. 47–53.
13. Обзор деятельности Киевского губернского земства за 1904–1917 годы. – Ч. 1. Общеземские мероприятия. – К.: Друк. Київ. губ. нар. управи, 1918. – 195 с.
14. Обзор деятельности Черниговского губернского земства по общественному призрению от 1865 по 1902 год / Подпись: N. N. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1904. – № 8. – С. 58–85.
15. О замещении сирот в сиротский дом // Земский сборник Черниговской губернии. – 1870. – № 8. – С. 117–129.
16. Отчёт о благотворительных учреждениях Херсонского губернского земства за 1884 год // Сборник Херсонского земства. – 1885. – № 3. – С. 201–214.
17. Отчёт о деятельности Херсонского земства по призрению покинутых детей / Сост. М. П. Рашкович. – Херсон: Тип. О. Д. Ходушиной, 1890. – 72 с.
18. Отчёт Черниговской губернской земской управы по общественному призрению за 1869–70 г. Отдел V. По общественному призрению // Земский сборник Черниговской губернии. – 1870. – № 9. – С. 141–214.
19. Походзіло Ю. М. Правове регулювання громадського піклування в губерніях Лівобережної України в XIX – на початку XX ст. : автореф. дис... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права» / Ю. М. Походзіло. – Х., 2008. – 20 с.
20. Правила приема в сиротский дом Херсонского губернского земства // Систематический свод постановлений Херсонского губернского земского собрания 1865–1888 гг. – Одесса: Тип. «Одес. новостей», 1888. – С. 143–144.
21. Примаченко Ю. Гуманітарна діяльність Чернігівського губерньського земства в роки Першої світової війни: опіка неповнолітніми / Юлія Примаченко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія : Історичні науки. – 2004. – Вип. 27. – № 2. – С. 89–96.
22. Примаченко Ю. М. Діяльність земств Чернігівської губернії у сфері опіки неповнолітніми (II пол. XIX – поч. XX ст.) / Ю. М. Примаченко // Література та культура Полісся. – 2007. – Вип. 36. – С. 110–121.
23. Селиванов А. Ф. Воспитательные, сиропитательные и сиротские дома, приюты для подкидышей и приюты для малолетних / А. Ф. Селиванов // Общественное и частное призрение в России. – СПб. : Тип. имп. акад. наук, 1907. – С. 185–214.
24. Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) : автореф. дис... докт. іст. наук : 07.00.01-Історія України / Ф. Я. Ступак. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 40 с.
25. Ступак Ф. Я. Діяльність земств у галузі суспільної опіки та доброчинності / Ф. Я. Ступак // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 4. – С. 143–148.
26. Хроника земских повинностей и учреждений общественного призрения Волынской губернии. – Житомир: Электро-тип. тов-ва Н. А. Бродович, 1910. – 25 с.
27. Чвикалов А. И. Деятельность земства Центрально-Черноземных губерний по обеспечению призрения покинутых младенцев / А. И. Чвикалов // Российская история. – 2010. – № 1. – С. 123–130.
28. Шихов К. Л. Земська добродійність на Катеринославщині 1866–1913 рр. (комп'ютерні технології обробки та аналізу джерел) : автореф. дис... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / К. Л. Шихов. – Дніпропетровськ, 2003. – 16 с.
29. Янченко Т. В. Проблеми соціально-педагогічної підтримки дітей, які потребували захисту, в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Т. В. Янченко. – К., 2006. – 20 с.
30. Державний архів Харківської області.
31. Центральний державний історичний архів України у м. Києві.